

1. Inleiding

Het onderwijs in Nederland heeft de laatste decennia een grote nadruk gekend op het belang van cijfers en resultaten. Na deze resultaatgerichte periode, is er meer aandacht gekomen voor de ‘zachtere kant van het onderwijs’, waarbij meer nadruk is komen te liggen op vorming van de leerling. De onderwijsraad heeft in verschillende rapporten gezegd dat de nadruk op prestaties van leerlingen te smal is (Onderwijsraad, 2013, 2016). Veel scholen en leraren zijn blij met deze kentering, omdat zij het gevoel hebben dat ze nu meer ruimte krijgen om bezig te kunnen zijn met waar het echt om gaat in het onderwijs: het vormen van de leerling. Deze scholen en leraren zijn op zoek naar manieren hoe zij deze persoonsvorming in het onderwijs (verder) vorm kunnen geven en zoeken naar woorden, overzichten en handreikingen die hen hierbij kunnen helpen.

Tijdens studiedagen op christelijke scholen hebben we gemerkt dat veel leraren zich het hoofd breken over het begrip persoonsvorming. De worsteling komt met name tot uiting rond de omschrijving van het begrip. Wat betekent het precies? Is het wat anders dan vorming in waarden? Maar ook is er de vraag wie er verantwoordelijk is voor het proces van vorming. Is dat de leraar of is dat de leerling zelf? En dan natuurlijk de vraag hoe je persoonsvorming in de praktijk bevordert. In het vervolg van dit hoofdstuk proberen we deze drie vragen beter te begrijpen.

Iemand mailt: ‘Wij constateerden dat er behoefte is aan ontwarring. Om het in mijn eigen woorden te zeggen: Hoe verhoudt “persoonsvormend onderwijs” zich tot specifieke inhoudelijke vormingsgebieden als mediavorming, seksuele vorming? Welke visie hebben wij hierop?’

1.1 Hoe omschrijven we persoonsvorming?

Op veel scholen is er onduidelijkheid over wat precies onder persoonsvorming moet worden verstaan. Er worden soms verschillende woorden gebruikt waar men ongeveer hetzelfde mee bedoelt. Maar soms gebruikt men ook dezelfde woorden, terwijl die in de praktijk tot heel verschillende uitwerkingen leiden. Soms wordt in beleidsdocumenten veel beschreven over wat men doet aan persoonsvorming, terwijl er in de praktijk maar weinig van terecht komt.

C

Casus

Een groep scholen houdt een studiedag om zich te bezinnen over het thema persoonsvorming. Elke school heeft zijn eigen omschrijving op papier gezet en gebruikt eigen termen: persoonsvorming, identiteitsontwikkeling, karaktervorming, waardenonderwijs, burgerschapsvorming, godsdienstige opvoeding, religieuze vorming. Dit doet vermoeden dat elke school een heel

burgerschapsvorming

bewustzijnsontwikkeling

godsdienstige opvoeding

**identiteits-
ontwikkeling**

**religieuze
vorming**

waardenonderwijs

karaktervorming

eigen benadering heeft en dat het onderwijs op elke school er waarschijnlijk heel anders uitziet.

Tijdens de scholingsbijeenkomst presenteren de verschillende scholen wat zij doen aan persoonsvorming. Dan blijkt dat elke school in praktijk verwijst naar dezelfde dingen, bijvoorbeeld persoonlijke aandacht voor alle leerlingen, de leraar moet een identificatiefiguur zijn en de leraar moet met zijn leerlingen nadenken over onderwerpen die op gespannen voet staan met de christelijke moraal. Iedereen gaf er in de beleidsdocumenten echter andere woorden aan.

Tijdens de scholingsbijeenkomst werd ook nog iets anders geconcludeerd: We beogen wel veel, maar wat komt er in de praktijk nu van terecht? Als men strikt zou doen wat de termen van de school zouden vragen, dan zou het onderwijs er heel anders uitzien.

Een klein verkennend onderzoek waarin negen leraren in het voortgezet onderwijs werden geïnterviewd, toonde aan dat de betekenis die leraren toekennen aan persoonsvorming sterk afhankelijk is van hun persoonlijke ervaringen en voorkeuren en vaak niet in overeenstemming is met de omschrijvingen die gebruikt worden in de officiële overheidsdocumenten (Lemstra-van Gent & De Muynck, 2017).

We noemen hieronder vijf beelden die we in scholen tegenkomen. Het zijn manieren waarop persoonsvorming uitgelegd wordt. Deze beelden kunnen herkenbaar zijn, maar ze kunnen ook te stereotiep overkomen. Dat kan kloppen, omdat deze beelden in de praktijk vaak naast en door elkaar voorkomen. Bovendien vertegenwoordigt ieder beeld een gerechtvaardigd ideaal. Dat ideaal hebben we steeds met een naam verbonden: Steven, Onno, Vera, Karin en Chris.

Vorming van een stabiele persoon – de stabiele Steven

Er zijn scholen die persoonsvorming met name zien als een manier om stabiele personen te vormen. Men wil dan vooral dat de leerlingen een stabiele, volwassen identiteit ontwikkelen. Het doel dat het onderwijspersoneel daarmee voor ogen heeft, is dat de leerling een weerbaar persoon is die een bijdrage kan leveren aan de maatschappij. Soms wil men vooral bereiken dat leerlingen zullen 'blijven staan' in de maatschappij. Onbedoeld kan de maatschappij overkomen als 'de buitenwereld', 'anders' en 'gevaarlijk'. De veronderstelling is dat de leerling binnen de veiligheid van de school weerbaar gemaakt moet worden.

De nadruk ligt binnen deze benadering op de persoonlijkheid van de leerling, waarbij de leerling een volwassen, zelfstandig, zelfdenkend, zeker en veerkrachtig profiel heeft. Dit is feitelijk een psychologische benadering. Met een sterke persoonlijkheid kunnen leerlingen in de maatschappij hun plek innemen. Een school die deze benadering kiest, kan bijvoorbeeld veel tijd investeren in de persoonlijke begeleiding van de leerling, waarbij de leerling geholpen wordt zicht te krijgen op wie hij is, wat hij kan, welke sterke en zwakke kanten hij heeft, wie hij wil zijn. In het voortgezet onderwijs gebeurt dit soms tijdens mentoruren, of tijdens studiedagen of in de begeleiding rondom de maatschappelijke stage. Het welbevinden van de leerling heeft hierbij een belangrijke plek.

C

Casus

Een school besteedt veel tijd aan de persoonlijke ontwikkeling van de leerlingen. De leerlingen brengen in kaart wat hun sterke en zwakke punten zijn. De leerlingen krijgen zicht op hun talenten en worden uitgedaagd hun talenten in te zetten.

Vorming van een persoon met een christelijk perspectief op de wereld – de onderlegde Onno

Binnen deze benadering wil de leraar leerlingen met name een christelijk perspectief op de wereld laten verwerven, zodat zij op een goede manier in de maatschappij kunnen staan. Het gaat hier ook om weerbaarheid. En dan niet zozeer in psychologische zin, maar in apologetische zin. Leerlingen moeten kennis hebben van het verleden en bronnen uit de (christelijke) traditie om de huidige samenleving te kunnen wegen en beoordelen. Leerlingen moeten gevormd worden tot christelijke burgers van de samenleving, die ook uit kunnen leggen waar ze voor staan.

In de praktijk betekent deze benadering dat de leraar de nadruk legt op meningsvorming van de leerling en kennisname van de traditie en de huidige maatschappij. Daarom wordt deze benadering ook cognitief vormgegeven: de leerling moet kennis hebben en moet verstandige keuzes kunnen maken.

Soms organiseren scholen mooie activiteiten om christelijk burgerschap een plek te geven. Er wordt geoefend met gesprekken voeren met 'andersdenkenden', er wordt kennisgemaakt met de maatschappij door middel van studiedagen, werkweken, stages enzovoorts. In enkele gevallen vinden intensieve ontmoetingen plaats met 'andersdenkenden', waarbij jongeren een langere periode met iemand optrekken. Als deze vorming losstaat van de alledaagse praktijk kan dit het karakter krijgen van 'droogzwemmen'. Vaak wordt het woord 'worldview' of 'wereldbeschouwing' gebruikt om leerlingen uit te leggen dat iedereen overtuigingen heeft. Neutraliteit bestaat niet. Een seculiere of humanistische opvatting weerspiegelt ook een bepaald wereldbeeld (Van Vlastuin, 2019). Die wereldbeelden kunnen tegenover elkaar staan en vanuit een christelijk wereldbeeld moet je je woord tegenover mensen met een ander wereldbeeld klaar hebben.

C

Casus

Een school brengt de leerlingen in gesprek met leerlingen van een naburige openbare school. Met die school is afgesproken om een debat te voeren over de vluchtelingenproblematiek. In de nabespreking gaat de docent in op de argumenten die uitgewisseld zijn. Wat valt er in te brengen tegen het argument dat christenen veel te lief zijn voor vluchtelingen? Wat zeg je op het moment dat iemand zegt dat godsdienst de wortel van alle kwaad is?

Vorming van een deugzaam persoon – de voorbeeldige Vera

Op veel scholen, met name in het primair onderwijs, is men er vooral op gericht dat de leerling leert zich netjes te gedragen. Onder persoonsvorming verstaat men dan dat de leerling weet wat het gewenste gedrag is en dat gewenste gedrag ook laat zien. De aanpak richt zich vooral op leerlingen die zich niet aan de regels houden en die niet aan het wenselijke beeld voldoen.

Het gaat in deze benadering vooral om de moraal, het goede gedrag dat de leraar de leerlingen wil bijbrengen. Er kan dan bijvoorbeeld gesproken worden over waardenonderwijs, of aandacht voor waarden en normen. Als leraren een verschil zien tussen wat leerlingen doen en wat de school voorstaat, kan dit een aanjager zijn om hier aandacht aan te besteden. De leraar wil dat de leerling zich bijvoorbeeld aan de regels leert te houden, ook als hij er niet bij is.

Een groep scholen constateerde dat er in de school veel aandacht was voor waarden, zoals beleefd omgaan met ouderen en het respectvol omgaan met elkaar, maar constateerde dat de leerlingen op het schoolplein en in hun vrije tijd niet het gewenste gedrag lieten zien. Ze besloten daarop een onderzoeksproject te starten naar waardenonder-

wijs. De inzichten die in dit project zijn opgedaan, staan beschreven in het boek Van toegevoegde waarde (Henk Vermeulen en Henriëke van Dam, 2019).

In het onderwijs wordt veel belang gehecht aan het vormen van deugdzame personen. Veel energie wordt gestopt in kennisoverdracht en het aanleren van vaardigheden, maar tegelijkertijd verwacht men wel deugdzame leerlingen in de klas. Zoals we in het *Woord vooraf* aangaven gaat het in dit beeld om de morele vorming. Wanneer je hier uitvoerige informatie over wilt, lees dan het boek van Henk Vermeulen en Henriëke van Dam, *Van toegevoegde waarde*.

Een orthopedagoog vertelt: 'Ik zou willen dat er in de klassen aandacht is voor het vormen van een deugdzaam persoon. Veel leraren zeggen dat ze de leerlingen zo willen vormen, maar in de praktijk zie ik dat veel leraren vooral bezig zijn met het primaire proces, het "reguliere" onderwijs en dat er weinig tijd gegeven wordt aan het onderwijzen van goed gedrag.'

Vorming van ambachtelijkheid en excellentie – de knappe Karin

De arbeidsmarkt verwelkomt graag leerlingen van christelijke scholen vanwege hun ambachtelijke bekwaamheid. Dit is te danken aan de gerichtheid van scholen om hun leerlingen goed te trainen en toe te rusten. Het gaat dan niet zozeer om stevigheid (zoals in het eerste beeld), of om apologetische vaardigheden (het tweede) en ook niet om de moraliteit (het derde), maar om een combinatie van kennis, vaardigheden en een goede houding. In het primair en voortgezet onderwijs betekent dat een nadruk op de leerling die veel kennis aangeboden krijgt en zich deze kennis eigen maakt. In het vmbo, mbo en hbo betekent dit vooral dat de

leerling/student goed wordt in zijn vak. Scholen die nadruk leggen op excellentie herkennen zich in deze benadering. Het accent op excellentie kan gelegd worden door veel te doen aan kennisoverdracht, maar ook door het grondig oefenen in praktijksituaties, practica, stages enzovoort. Het beeld van de christen is iemand die zijn werk goed kan doen en de goede kennis en vaardigheden tot zijn beschikking heeft.

C

Casus

Op een diploma-uitreiking van een vo-school wordt voor ieder schoolvak de beste leerling op het podium geroepen. Alle beste leerlingen krijgen een prijs voor excellentie uitgereikt.

Vorming van een godsdienstig persoon: de overtuigde Chris

Andere scholen bedoelen met persoonsvorming allereerst de godsdienstige vorming. Zij vinden het met name belangrijk dat de leerling zich het gedachtegoed eigen maakt dat in de kerken in de achterban voorgestaan wordt. In de praktijk richt de leraar zich dan niet zozeer op persoonlijke vroomheid of spiritualiteit, maar op de toe-eigening van christelijk theologische overtuigingen. Om het christelijk gedachtegoed toe te eigenen wordt het belang van goede kennis benadrukt: de leraar wil de leerling veel kennis aanreiken, waarmee niet alleen de eigen overtuigingen gevoed worden, maar ook concurrerende leerstellingen kunnen worden bestreden.

Verwerkingsvragen

- *Welk van de beschreven beelden past het best bij jouw school?*
- *Welk beeld roept irritatie op?*
- *Welk beeld past het best bij jouw ideaal?*
- *Is er een verschil tussen hoe persoonsvorming op schoolniveau omschreven wordt en jouw eigen visie?*

Spanningsveld

Het probleem bij de beschreven benaderingen is eenzijdigheid. Zo bestaat de kans dat je persoonsvorming vooral als iets cognitiefs ziet of juist vooral als een vorm van socialisatie. Je wilt de persoon vormen, maar je vormt eigenlijk alleen maar het hoofd, de cognitie, het verstand. Dat is het geval bij de onderlegde Onno en de overtuigde Chris. Een andere eenzijdigheid is er als je alleen maar de focus op het gedrag legt. Dat zien we bij voorbeeldige Vera en knappe Karin. Persoonsvorming verwordt dan tot een gedragstraining, waarbij de leerling het juiste leert te doen. Zonder de garantie dat de leerling wijsheid heeft gekregen om het juiste te doen in elke situatie. En ten slotte kun je de persoonsvorming eenzijdig benaderen alsof het bij vorming alleen gaat om de psychologische kant van de persoon, zoals bij stabiele Steven. Een probleem is dat je al deze aspecten een plek kunt geven zonder dat daarin het dienen van God een rol speelt. Bijna niemand is een voorstander van een van deze eenzijdigheden. Daarom wordt in veel schoolplannen gezegd dat er aandacht gegeven wordt aan hoofd, hart en handen. Hoe komt het dat een christelijk geïnspireerde persoonsvorming toch lastig is te realiseren?

Aan de basis van dit probleem ligt dat er op veel christelijke scholen grote verlegenheid heerst rondom de godsdienstige vorming van de leerling. Van Vlastuin (2019) beschrijft dat in de spirituali-

teit in de achterban van de bevindelijke gereformeerden een voedingsbodem ligt voor dualisme. Juist omdat het geloof een 'zaak van het hart' is en iets wat de Heilige Geest moet bewerken, is het onduidelijk wat je wel en niet zou kunnen doen. Vanwege deze voorzichtigheid en verlegenheid kan men vervallen in het alleen maar aanleren van kennis en aanleren van bepaald gedrag, zonder dat het hart erbij betrokken is. Godsdienstige vorming wordt vaak wel als het belangrijkste gezien, maar krijgt geen uitwerking in de praktijk behalve het aanleren van kennis en gedrag (De Muynck, 2016).

C

Casus

Docenten op een vo-school vertellen over verschillende godsdienst-pedagogische modellen rondom het gebruik van de Bijbel bij de dagopening. Met bepaalde modellen heb je meer kans om het hart van de jongere te raken dan met het andere model. Sommige docenten geven echter aan dat het uiteindelijk niet uitmaakt wat je doet, omdat de Heilige Geest het moet doen. Die kan zelfs werken met de slechtste dagopening.

V

Verdieping

Dualistisch denken

In het bevindelijke deel van het christelijk onderwijs is er de neiging om dualistisch te redeneren (Van Vlastuin, 2019). Het godsdienstige is het gebied waar de Heilige Geest werkzaam is en waar je als opvoeder geen grip op hebt. Als er bij godsdienstonderwijs didactische middelen worden gebruikt, krijgt dit spoedig het stempel van maakbaarheidsdenken. Bij de inzet van onderwijskundige middelen op andere gebieden zijn scholen met een bevindelijke identiteit

niet beschroomd, ook bij sociaal-emotionele ontwikkeling en gedrag niet. Het dualisme geeft problemen omdat de morele ontwikkeling en de identiteitsontwikkeling gemakkelijk losgezien worden van de godsdienstige ontwikkeling. Dit dualisme wordt zichtbaar als men als school actief de identiteitsontwikkeling stimuleert en de leerlingen moreel probeert te vormen, maar dit loskoppelt van de gezindheid van het kind (zie hierover uitvoeriger in Van Vlastuin, 2019; en De Mynck, 2020).

Scholen kunnen zich ook alleen richten op identiteitsontwikkeling en burgerschapsvorming, omdat dat ‘neutraal’ gebied zou zijn. Op dat gebied kan en mag je de leerling wél vormen, daar zou de Heilige Geest niet voor nodig zijn. Door middel van dit spanningsveld wordt de vorming van de persoon in verschillende onderdelen opgeknipt, waarbij de godsdienstige vorming van de leerling los komt te staan van de rest.

Verwerkingsvraag

- *Hoe dient de godsdienstige ontwikkeling zich volgens jou te verhouden tot de persoonsvorming?*

1.2 Wie vormt?

Het tweede punt waar onduidelijkheid over is bij het begrip persoonsvorming, is de vraag *wie* er vormt. Het is een dominante gedachte dat de leraar erg belangrijk is in het proces van persoonsvorming. Je hoeft maar een scholing of cursus bij te wonen voor leraren of er wordt benadrukt dat de leraar een belangrijke rol heeft. Elke leraar krijgt steeds te horen dat hij van belang is, dat hij ertoe

doet, dat hij het verschil kan maken. Beelden en woorden die veel gebruikt worden, zijn ‘gids’, ‘beeldhouwer’, ‘identificatiefiguur’. Het woord ‘gids’, ook door ons in publicaties als belangrijk beeld gepromoot (De Muynck, 2012, 2018a), kan de suggestie wekken dat de leraar de leerling kan brengen waar hij wil en dat de leraar weet waar hij de leerling wil brengen en dat hij doorgaans de weg weet naar dat doel. Het woord ‘beeldhouwer’ doet vermoeden dat de leraar degene is die vormt, schaaft, hakt en schuurt tot het ideale beeld van de leerling ontstaat. Een leraar als ‘identificatiefiguur’ benadrukt het grote belang van de leraar, omdat de leerling zich moet willen identificeren met de leraar. De leerling moet worden als de leraar en de leraar zou hiervoor vooral ‘authentiek’ moeten zijn.

Door middel van de gebruikte metaforen voor de leraar, zoals gids en beeldhouwer, wordt de leraar snel gezien als de belangrijkste of eerste actor in het proces van persoonsvorming. Met eerste actor bedoelen we niet degene die *als eerste* invloed heeft (dat zou dan ook eerder de ouder zijn dan de leraar), maar degene die tijdens de schoolperiode het proces *initieert* en *beheert*. Ook in het eerder beschreven onderzoek onder leraren blijkt dat zij zichzelf vaak zien als degene die de eerste actor is in het proces van persoonsvorming. De leraar is dan degene die toerust, verspreidt en voorschrijft (Lemstra-van Gent & De Muynck, 2017).

V

Verdieping

Actoren in proces van persoonsvorming

In een kleinschalig onderzoek onder leraren lijken leraren drie verschillende opties te noemen over wie de eerste actor is in het proces van persoonsvorming:

1. De leerling zelf,

2. *De leraar door middel van bijvoorbeeld activiteiten die hij onderneemt met zijn klas, of*
3. *De vorming van de leerling is een autonoom proces, iets wat min of meer buiten jouw invloed om gaat. Vorming is dan identiek aan 'ontwikkeling' (Lemstra-van Gent & De Muyck, 2017).*

Klopt het dat de leraar de eerste actor is in het proces? Is de opvoeder de verantwoordelijke in het proces of is degene die gevormd wordt de belangrijkste actor? Het gevaar van de leraar te zien als de eerste actor in het proces van persoonsvorming is dat een grote maakbaarheid gesuggereerd wordt. De leraar moet kneden of hakken en de uitkomst is het resultaat van zijn vormingsarbeid. Daarmee loopt de leraar het risico overvraagd te worden. Er spelen immers veel meer factoren mee in het 'resultaat'. Het beeld kan makkelijk ontstaan dat de leraar degene is die bij machte is de leerling te vormen, alsof hij de leerling 'in de greep heeft'. Daar komt vervolgens het beeld in mee dat de leraar degene is die de waarheid overbrengt aan de leerling, met de verwachting dat die waarheid ook min of meer automatisch door de leerling wordt overgenomen. We weten dat vaak iets anders het geval is. De inzichten van de leraar worden vaak niet door de leerling overgenomen, of in een later stadium als ongeldig verworpen.

Dit roept de vraag op of onderwijs te eenvoudig wordt gezien als het een op een overbrengen van wijsheden. We zullen later nog uitleggen dat het in de praktijk, naast het aanbieden van kennis en het voorhouden van wijsheid, moet gaan om terughoudendheid, voorzichtigheid, tact en het geven van ruimte aan de leerling.

V

Verdieping

Leerling vormt zichzelf

*In de Duitstalige literatuur over Bildung is benadrukt dat de leerling zelf uiteindelijk degene is die zich vormt. Er zijn vele actoren en factoren die de vorming beïnvloeden, maar de ontwikkeling gebeurt in de persoon zelf. Wat er gebeurt is niet van binnenuit en ook niet van buitenaf maakbaar. Dit maakt het werk van de leraar overigens niet minder belangrijk, maar juist belangrijker. Een uitvoerige samenvatting hiervan is te vinden in het boek *Leren voor het leven* (De Muynck en Vos, 2006 en De Muynck en Vos, 2019).*

In dit boek nemen we het standpunt in dat iedere leerling benaderd wordt als een persoon met een eigen verantwoordelijkheid. De leerling is zélf verantwoordelijk voor zijn vorming; de vorming gebeurt uiteindelijk in de leerling zelf. Dit betekent niet dat de leerling de enige is die verantwoordelijkheid draagt voor zijn vorming. Ook betekent dit niet dat anderen niks te zeggen hebben over die vorming. In het onderwijs levert de leraar een belangrijke en onmisbare bijdrage aan die vorming. De leraar heeft een eigen verantwoordelijkheid voor het vormingsproces, maar deze is van een andere aard. De leerling is zelf de eerstverantwoordelijke en zal die verantwoordelijkheid steeds meer moeten gaan dragen. We willen daarbij het misverstand uit de weg ruimen dat de ideale vorming is dat leerlingen hun eigen wensen nalopen. Wensen en verlangens moeten gevormd worden in de goede richting. Verderop zullen we zien dat vormen tot volwassenheid juist inhoudt dat kinderen en jongeren hun eigen wensen en verlangens leren inperken en beheersen.

'Ik wil met mijn onderwijs bereiken dat de studenten Bijbels-verantwoorde keuzes maken. Ik help ze daarbij door ze te wijzen op wat Bijbels-verantwoorde keuzes zijn.

C

Casus

Tijdens een scholing van docenten in het voortgezet onderwijs vroeg de cursusleider aan de aanwezigen of ze een voorbeeld konden geven van vorming. Een docent vertelde dat hij degene is die de leerling vormt. 'Ik leer ze wat Bijbelse argumenten zijn in bepaalde ethische vraagstukken, bijvoorbeeld over euthanasie. Bij de toets vraag ik aan de student wat ze zouden zeggen tegen een "andersdenkende" in een gesprek over euthanasie.' In dit geval ziet de leraar zichzelf als degene die de leerling vormt, waarbij hij zelfs degene moet zijn die het juiste antwoord moet aanleren. De inbreng en de verantwoordelijkheid van de leerling waren in dit voorbeeld ver te zoeken.

V

Verdieping

Leraar vindt zijn rol belangrijk

Een onderzoek op Anglicaanse scholen in Engeland laat zien dat de leraren hun eigen rol in het vormingsproces als erg belangrijk zien. De leraren hebben het gevoel dat ze de ontwikkeling van het denken van de leerlingen op de juiste manier moeten beïnvloeden, om te beantwoorden aan het doel van de school de leerlingen christelijk te vormen. Impliciet waren ze ervan overtuigd dat dit onvermijdelijk een instructie-model vereist, waarbij de leraar het goede voorbeeld geeft. Hoewel ze dachten dat dit hun taak was, vonden ze dit niet bevredigend (Cooling, 2015, p. 94-97).

Verwerkingsvragen

- *Ben je het ermee eens dat de leerling uiteindelijk degene is die vormt?*
- *Als je terugkijkt in je eigen ontwikkeling, welke rol hebben anderen dan gespeeld en welke rol heb je zelf gespeeld?*

1.3 Hoe breng je persoonsvorming in de praktijk?

Het derde punt van onduidelijkheid op het gebied van persoonsvorming, is hoe je als leraar jouw bijdrage aan de vorming van de leerling zo effectief mogelijk kunt laten zijn. Hier is weinig directe kennis over beschikbaar. Hoewel elke school het belangrijk vindt dat de leerlingen gevormd worden, wil dat nog niet zeggen dat de vorming altijd succesvol is.

Op scholen waar nadrukkelijk aan persoonsvorming ‘gedaan wordt’, denkt men in het basisonderwijs al gauw aan sociaal-emotionele vorming met behulp van methoden als de Kanjertraining. In het voortgezet onderwijs denkt men al gauw aan de mentorlessen en de sova-training; hoewel deze trainingen in de praktijk meestal ingezet worden om het welbevinden van leerlingen te verbeteren om uiteindelijk de leerprestaties te verhogen. Het is dus de vraag of deze trainingen daadwerkelijk ingezet worden in het kader van persoonsvorming.

In gesprekken met leraren komt vaak terug dat leraren onzeker zijn over hun rol in de persoonsvorming van de leerlingen. In de vorige paragraaf stelden we dat (hoewel de leerling de eerste actor is), de leraar zeker een aandeel heeft in de persoonsvorming van leerlingen; onafhankelijk van het soort onderwijs, het vak dat hij geeft, of de leeftijd van de leerling. Leraren weten dat ze een rol hebben, maar ze voelen zich vaak tekortschieten.

Leraren weten dat de vorming ‘aan de buitenkant’ niet het gewenste effect heeft, zeker niet op de lange termijn. Leerlingen kunnen

zich volgens de gebruikelijke patronen voordoen zolang er volwassenen in de buurt zijn, maar op een andere plek heel andere dingen doen, of andere overtuigingen te berde brengen. Leraren zijn overtuigd van het belang van internalisatie naast socialisatie, maar men komt er steeds weer achter dat het niet eenvoudig is om leerlingen als betrokken christenen van school af te laten gaan. In de tekstkaders beschrijven we het onderscheid tussen socialisatie en internalisatie en enkele stadia van internalisatie, zoals die in de literatuur worden onderscheiden.

C

Casus

Een leraar in het primair onderwijs vertelt: 'Ik kan er soms echt moedeloos van worden. We doen als school zo erg ons best. We leren ze precies alle regels aan en leggen uit wat wel en niet mag en waarom. Op school gaat het ook wel goed. Maar zodra ze buiten het schoolplein zijn, of als ze naar het vervolgonderwijs gaan, dan gaat het mis. We krijgen vaak klachten van omwonenden of tijdens excursies krijgen we te horen dat de kinderen erg onbeleefd zijn.'

V

Verdieping

Socialisatie en internalisatie

Onder socialisatie wordt doorgaans verstaan dat het kind de gangbare gedragspatronen van opvoeders als ouders en leraren overneemt. In gewone taal gezegd is socialisatie succesvol als kinderen zich ongeveer hetzelfde gaan gedragen als hun ouders. Bij socialisatie ligt dus het accent op waarneembaar gedrag.

Bij internalisatie ligt het accent op achterliggende waarden. Een kind heeft een waarde geïnternaliseerd als het iets van hem- of haarzelf is geworden. De waarde die het gedrag 'reguleert' is dan ingedaald in de

eigen manier van kijken, denken en doen. Het gedragspatroon dat men zich eigen heeft gemaakt heeft een inbedding gekregen in de persoon, zonder dat deze nog afhankelijk is van de omgeving.

Assor en Kaplan (2005) stellen dat een systeem van straffen en belonen de internalisatie moeilijk maakt. Kinderen doen dan namelijk alleen iets omdat ze beloond worden als ze het wel doen en gestraft worden als ze het niet doen. Er is geen sprake van internalisatie als een puber geen bier drinkt omdat hij anders straf krijgt, of als een meisje meegaat naar de kerk omdat ze haar ouders daar een plezier mee doet. Om internalisatie te bevorderen is het juist van belang dat een kind van jongs af aan leert dat op niet alle vragen antwoorden zijn en dat hij gestimuleerd wordt een mening te hebben.

V

Verdieping

Soorten internalisatie

Hardy, S.A., Padilla-Walker, L.M. en Carlo, G. (2008) hebben verschillende soorten van internalisatie beschreven.

1. Externe regulatie: *een kind doet iets, omdat er een externe controle is. Die externe controle kan er zijn in de vorm van een persoon (een kind pakt geen snoepje zolang de ouder in de buurt is; een kind slaat een ander kind niet, omdat de meester kijkt), of in de vorm van een beloning of straf (een kind gooit niet met speelgoed, omdat hij dan op de trap moet zitten, een kind ruimt de klas goed op, zodat de klas een krul verdient op het bord).*
2. Geïntrojecteerde regulatie: *Hier zijn de waarden al wel opgenomen door de persoon, maar ze zijn nog niet volledig eigen, of volledig geaccepteerd. Men zoekt nog steeds goedkeuring of afkeuring van een externe persoon.*
3. Geïdentificeerde regulatie: *de waarden zijn geaccepteerd op de manier waarop het kind de waarden ook ziet bij de identificatiefiguur. Men doet dan iets, omdat de identificatiefiguur het ook doet.*

4. Geïntegreerde regulatie: *de waarden zijn dan zo eigen geworden, dat de waarden opgaan in het karakter van de persoon. Ze zijn verenigd met de andere eigenschappen, gedragingen en motivaties van de persoon. Hier is er sprake van volledige internalisatie.*

Naast dat leraren vaak niet weten hoe ze leerlingen zo kunnen vormen dat het resultaat blijvend is, weten leraren vaak ook niet hoe ze aandacht kunnen geven aan persoonsvorming. Zoals hierboven al vermeld, denkt men al snel dat persoonsvorming op speciale dagen of bij speciale vakken moet gebeuren.

Verwerkingsvragen

- *Deze paragraaf suggereert dat leraren zich niet bekwaam achten om aan persoonsvorming te doen. Geef je eigen bekwaamheid een cijfer op de schaal van 1 tot 10. Als je dit hoofdstuk tot nu toe gelezen hebt, wat vind je dan het lastigst?*
- *Leg in eigen woorden uit wat de woorden 'socialisatie' en 'internalisatie' betekenen.*

1.4 Welke plek heeft persoonsvorming in het onderwijs?

Er kan gemakkelijk een misverstand ontstaan: Als je zoveel aandacht besteedt aan persoonsvorming, dan moet dat wel ten koste gaan van het gewone lesgeven. Vanwege het hernieuwde pleidooi dat het 'onderwijzen' weer veel meer aandacht moet krijgen (vergeleijk Biesta, 2018, waar we in paragraaf 3.1. nog op terugkomen), vinden we het belangrijk om hier dieper op in te gaan. Ons standpunt is dat persoonsvorming niet in mindering komt op 'onderwijzen'. Integendeel. Als je in staat bent om persoonsvorming aandacht te geven, zoals wij bedoelen, zal dit de kwaliteit van het 'onderwijzen'

juist versterken. Goed onderwijs is pedagogisch. Als dat het niet is, heeft het niet de kwaliteit die het moet hebben. Dus goed onderwijs heeft altijd alles te maken met persoonsvorming. Dit betekent dat persoonsvorming niet een bepaald aantal minuten krijgt in het onderwijsprogramma, maar het hele onderwijsprogramma moet pedagogisch zijn en ruimte bieden aan persoonsvorming. In dit boek verdedigen we de stelling dat persoonsvorming niet tot stand komt in het volgen van voorbedachte leerlijnen en daarvan per jaargroep afgeleide leerdoelen.

Dat goed onderwijs pedagogisch is, kan het beeld oproepen dat onderwijs therapeutisch is of bedoeld is om problemen van gezin en samenleving te compenseren. Dat is een vertekening van de aandacht voor persoonsvorming. De voorbeelden die we verderop in dit boek gebruiken, zullen verduidelijken dat de aandacht voor persoonsvorming geïntegreerd plaats moet vinden. We komen zo ook bij een belangrijk uitgangspunt in onze benadering. Wij zien persoonsvorming als behorend bij de pedagogische opdracht die voortdurend gestalte krijgt door het onderwijs van iedere dag.

C

Casus

Voor het schrijven van een artikel over levensbeschouwing op een lerarenopleiding interviewde een van de auteurs een aantal docenten van de pabo. Zij vroeg hun onder andere wat zij deden aan persoonsvorming. Een docent zei: 'Dan kun je mij beter niet interviewen, want ik geef geen les in de persoonlijke ontwikkelingslijn. Ik ben daar niet mee bezig.'

Verwerkingsvragen

- *Hoe groot is de plek die persoonsvorming in jouw school krijgt?*
- *Hoe dient de aandacht voor persoonsvorming zich volgens jou te verhouden tot het onderwijzen?*

2. Waarmee rekening houden?

Om het gesprek over persoonsvorming in het onderwijs te stimuleren, willen we mensen in het onderwijs handvatten aanreiken. Dat doen we door theorie over persoonsvorming aan te reiken en die steeds te vergelijken met de Bijbel en daarop gebaseerde geloofsuitspraken. In hoofdstuk 3 passeren verschillende theorieën over persoonsvorming de revue. Om het goede gebruik hiervan in te schatten, noteren we in dit hoofdstuk alvast hoe we hier naar gaan kijken. Daarbij zijn een paar geloofsuitspraken leidend. Deze zullen leidend zijn bij het waarderen van de theorieën in hoofdstuk 3.

2.1 Uniciteit, waardigheid en gebrokenheid

Een basisveronderstelling in de christelijke antropologie is dat de mens uniek is. Het bijzondere van de mens ten opzichte van al het andere in de schepping is dat hij beschikt over een geweten, over taal en over verbeelding (Van Huyssteen, 2006, p. 1049). Maar elk individueel mens is ook uniek en kan gezien worden als een onvervangbaar en kostbaar wezen. Dit is zoiets groots dat je daar het beste over kunt zingen.

V

Verdieping

Psalm 139

Psalm 139 (Statenvertaling) bezingt dat met de volgende woorden:

14 Ik loof U, omdat ik op een heel ontzagwekkende wijze wonderbaarlijk gemaakt ben; wonderlijk zijn Uw werken; ook weet het mijn ziel zeer wel.

15 *Mijn gebeente was voor U niet verholen, als ik in het verborgene gemaakt ben, en als een borduursel gewrocht ben in de nederste delen der aarde.*

16 *Uw ogen hebben mijn ongeformeerde klomp gezien; en al deze dingen waren in Uw boek geschreven, de dagen als zij geformeerd zouden worden, toen nog geen van die was.*

17 *Daarom, hoe kostelijk zijn mij, o God, Uw gedachten; hoe machtig veel zijn haar sommen!*

Omdat God de mens gevormd heeft, is hij kostbaar en uniek. Dat is een geloofsuitspraak. De mens heeft een grote waardigheid, omdat God hem gemaakt heeft en het leven gegeven heeft. De oorsprong van de mens ligt in God. De waardigheid van de mens is dus niet afhankelijk van wat je als mens presteert, maar is een gegeven omdat je door God gemaakt bent. Elk schepsel is van waarde, ongeacht wat anderen van je vinden of hoe anderen je beoordelen. God heeft de mens geschapen met ziel, geest, lichaam, hoofd, hart en handen. Als mens ben je niet alleen verstand, maar ben je een geheel van alle aspecten bij elkaar.

In de gereformeerde traditie wordt vaak de nadruk gelegd op de zondigheid van de mens en minder op de waardigheid. Daarin wordt de Heidelbergse Catechismus nagesproken dat de mens door de zondeval geheel onbekwaam tot enig goed is en geneigd tot alle kwaad 'tenzij dat wij door de Geest Gods worden wedergeboren' (vraag en antwoord 7). Voor de leraar is het belangrijk rekening te houden met deze onbekwaamheid en geneigdheid. We komen hier in hoofdstuk 5 op terug.

Toch blijft de waardigheid van de mens ook na de zondeval bestaan, zoals we bijvoorbeeld zien in Psalm 8:6. In de christelijke antropologie worden de uniciteit en waardigheid van de mens dui-

delijk gemaakt met het begrip 'beeld van God', ofwel 'het beelddrager zijn van God'. De mens is geschapen naar Gods beeld, draagt het beeld van God. Dit betekent niet dat je echt op Hem lijkt of dat je in aanleg dezelfde eigenschappen hebt als God. Je bent met name beelddrager van God omdat je geroepen bent tot het beheeren van de schepping. Omdat de mens in relatie staat tot alles wat door God geschapen is, lijkt de mens op God. De mens staat in relatie tot God en de schepping. Als beelddrager van God wordt de mens geroepen een verantwoordelijk leven te leiden, in relatie tot de ander en de Ander (Van den Brink & Van der Kooi, 2012).

Waardigheid moet onderscheiden worden van trots, een hoge dunk van jezelf hebben. Waardigheid verwijst naar de Schepper. In de Bijbel is het beelddrager zijn van God dus niet zozeer verbonden met wat we in onze tijd een 'positief zelfbeeld' noemen, maar met hoe je tegen de ander en tegen jezelf aankijkt. Dat is bijvoorbeeld te zien in de motivatie waarom je iemand die arm is niet links mag laten liggen: 'Die de arme verdrukt, smaadt deszelfs Maker; maar die zich over de nooddriftige ontfermt, die eert Hem' (Spreuken 14:31).

Willen we vanuit christelijk perspectief werken aan persoonsvorming, dan moeten we rekening houden met de uniciteit en waardigheid van de persoon. Als leraar kijk je naar de leerling als een schepsel van God. Iedere leerling is uniek, een geheel van hoofd, hart en handen.

C

Casus

Een lerares vertelt: 'Ik heb een leerling in mijn klas die vaak vervelend gedrag vertoont. Ik merkte bij mezelf dat ik hekel aan deze leerling begon te krijgen en me vaak aan hem ergerde. Ik ben de uitdaging aangegaan om op een andere manier naar deze

leerling te gaan kijken. Ik probeer nu steeds voor ogen te houden dat hij een waardig schepsel van God is. Ik merk dat het me helpt en het gevoel van irritatie ben ik kwijt. En wie weet wat deze verandering van mij teweegbrengt bij hem.'

Verwerkingsvragen

- *Bestudeer met behulp van een concordantie de teksten in de Bijbel die gaan over het beeld van God. Wat valt je op?*
- *Heeft het woord 'positief zelfbeeld' iets te maken met de grote lijn van de Bijbelse boodschap?*
- *Misschien herken je wel het gevoel dat je bepaalde leerlingen of een klas minder mag. Eigenlijk vind je ze gewoon irritant. Helpt het je om op een andere manier naar de leerling te kijken, namelijk hem als een waardig en uniek mens te gaan zien?*

2.2 Roeping, verantwoordelijkheid en rentmeesterschap

De tweede geloofsuitspraak over de mens is dat God ons roept tot rentmeesterschap. Adam werd verantwoordelijk gesteld voor het geven van namen aan de dieren en het bewaren en bebouwen van de aarde. Deze roeping gold niet alleen voor Adam, maar kan gezien worden als een roeping voor de hele mensheid. Elk mens wordt geroepen actief verantwoordelijkheid te nemen en te zorgen voor zichzelf, de ander en de schepping. Deze persoonlijke verantwoordelijkheid werd door de Reformatie weer benadrukt omdat die voorheen versmald was tot onderhorigheid aan het kerkelijk gezag. Hierdoor werd de mens persoonlijk verantwoordelijk en kon niet meer leunen op de verantwoordelijkheid van de (leiders van de) kerk.

In de Bijbel wordt de mens keer op keer geroepen. Eigenlijk kan de

hele Bijbel gezien worden als het Woord van God waar de mens antwoord op moet geven. Elk mens wordt geroepen en heeft de verantwoordelijkheid voor het – overeenkomstig zijn gaven – gehoor geven aan die roeping. De mens is zelf verantwoordelijk voor de keuzes die hij maakt en bij verkeerde keuzes moet hij zich omkeren (bijvoorbeeld Spreuken 9:4 en 16).

De Bijbel spreekt vaak over het gaan van een weg. Een mens kan gezien worden als iemand die op reis is; hij is op leiding aangewezen, maar moet zelf stappen zetten (Spreuken 16). Met betrekking tot persoonsvorming heeft dit punt een belangrijke consequentie, namelijk dat God een eigen weg met hem gaat, en dat hij tegelijk zelf verantwoordelijk is. Juist omdat elk mens persoonlijk verantwoordelijk is, vraagt dit van de opvoeder om ruimte te geven aan die eigen weg en eigen verantwoordelijkheid. De opvoeder moet het kind ruimte bieden om eigen keuzes te maken en de weg te gaan die God met hem wil gaan. Dat verlost de opvoeder ook van de grote druk zich exclusief verantwoordelijk te voelen voor de vorming van het kind. Hoewel de Bijbel oproept om het leven te kiezen en niet de dood (Spreuken 8:34-36), is het de verantwoordelijkheid van ieder mens persoonlijk om dat te doen. Het kiezen voor het leven wordt in de Bijbelse wijsheidsliteratuur gezien als een proces van zoeken en vinden. De keuzes die iemand maakt, zijn voor twee mensen niet identiek. Vanuit een gelovig spreken onderstreept dit de noodzaak dat elk mens de Heilige Geest nodig heeft om de juiste keuzes te maken.

C

Casus

De leerlingen van groep 7 vinden het een belangrijker onderwerp dan meester Van de Berg: we moeten met z'n allen geen vlees meer eten. De leerkracht is wat sceptisch, maar ook verwonderd over de passie van de kinderen. Door een project over India

is de klas onder de indruk gekomen van de bevolkingsgroei en toekomstige voedseltekorten. Twee kinderen hebben er informatie over opgezocht en houden een presentatie. In de klas ontstaat er een sfeer van 'vlees eten kan niet meer'. Ouders hebben elkaar er zelfs over opgebeld. De kinderen uit deze klas begrijpen dat hun gedrag iets met het leven van andere mensen te maken heeft.

Zoals we in het eerste hoofdstuk opmerkten, heeft iedere opvoeder (leraar of ouder) ook een eigen verantwoordelijkheid voor de vorming van het kind. Voor de ouders die het kind ten doop hebben gehouden is het een speciale verantwoordelijkheid. Hier is het beeld van de gids van toepassing. De gids wijst de goede richting, en geeft oriëntatie aan de weg die het kind moet gaan. De opvoeder moet dus zijn best doen en het kind leren wat heilzame keuzes zijn die bij het leven horen en wat keuzes zijn die op niets uitlopen.

Verwerkingsvraag

- *Op welke manier doe je in de klas een appel op de verantwoordelijkheid van de leerlingen?*

2.3 Een weg met een geheim

De uniciteit van de persoon kan worden uitgedrukt door iemand te vergelijken met andere mensen. Zo kunnen we bijvoorbeeld zeggen dat een persoon introvert is of extravert. Desondanks is de kern van de persoon uiteindelijk een geheim dat niet in woorden kan worden begrepen. In de christelijke traditie wordt de kern van de mens opgevat als 'het hart', met als belangrijkste verwijsplaats Spreuken 4:23: 'Uit het hart zijn de uitgangen van het leven.' Ieder

mens moet zijn levensweg leren gaan, zo concludeerden we in de vorige paragraaf. Ieder mens is gemaakt met een eigen hermeneutische ruimte. 'Hermeneutisch' heeft te maken met uitleggen en betekenis geven. Iedereen ontdekt, door allerlei invloeden in onderwijs en opvoeding, maar ook daarbuiten, een orde in de wereld. Hoe dit uitleggen en betekenis geven gebeurt, is voor iedereen anders. Het uitleggen vindt in een eigen ruimte plaats, die anderen niet controleren. In die ruimte moet een leerling verantwoord leren handelen. Ieder mens heeft zijn eigen overpeinzingen, zijn vragen, het worstelen met goede antwoorden. Die vragen kunnen gaan over hoe we de wereld om ons heen moeten begrijpen. Hoe kan het dat we het licht van een ster zien? Hoe kan een kaars branden? Hoe kan het dat water ijs wordt? Maar er zijn ook vragen die veel meer met de eigen levensweg te maken hebben. Welke studie moet ik kiezen? Waarom ben ik op de lagere school gepest? Hoe kan het dat opa aan kanker gaat overlijden?

C

Casus

Karel (15 jaar) ligt 's avonds vaak wakker. Zijn ouders weten dit aanvankelijk niet, totdat zij opmerken dat hij er moe uitziet. Een gesprek hierover is onthullend. Hij wordt via Instagram lastiggevallen door twee andere jongens. Hij maalt erover. Hoe heeft dit kunnen gebeuren? Waarom moeten ze hem hebben? Hoe komt hij van hen af? Hij schaamt zich om er met zijn mentor een gesprek over te beginnen.

Dit uitgangspunt heeft een paar gevolgen. Ten eerste kan de vorming niet worden weergegeven in een checklist van waarneembaar gedrag. Het geheim van de persoonlijkheid kan immers niet worden beoordeeld en gecontroleerd door andere personen of instel-

lingen. Zelfs als we aannemen dat ieder individu een kern heeft, zijn we nog steeds niet in staat om die kern van buitenaf in een profiel te vatten.

Het tweede is dat het geheim van de persoon onvoorwaardelijk geldt (evenals we bij het eerste punt de uniciteit, de waardigheid en de zondigheid bij ieder mens veronderstellen), ook wanneer verantwoordelijk gedrag nauwelijks kan worden verwacht, zoals bij personen met een ernstige handicap.

Ten derde kan, strikt genomen, de persoonsvorming worden bevorderd en gestimuleerd, maar niet worden afgedwongen. Het is onmogelijk om het hart van een persoon te kneden of construeren. Het kan wel worden beïnvloed op al die momenten dat een leerling op school zit. De taak van de opvoeders is om de doelstellingen die zij kunnen nastreven te onderscheiden van wat buiten het bereik van de opvoeding valt. De christelijke opvoeders moeten zowel de verantwoordelijkheid van het groeiende individu als de rol van de Heilige Geest in de vorming van de persoon erkennen. De opvoeder moet de verantwoordelijkheid van het kind serieus nemen en tegelijkertijd het proces versterken, in de wetenschap dat de christelijke opvoeder de handen van God vertegenwoordigt.

Verwerkingsvragen

- *Wat vind je van de stelling dat persoonsvorming wel kan worden bevorderd en gestimuleerd, maar niet kan worden afgedwongen? Welke consequenties heeft dat voor de ruimte die je de leerling biedt?*
- *In een reactie op het woord 'geheim' in verband met de opvoeding, zei iemand: 'Wat moet ik nu toch met zo'n vage uitspraak?' Welke irritatie kan hier aan de orde zijn?*

2.4 Het verlangen naar de godvrezende persoon

De vorming van de persoon heeft voor een christen een duidelijk doel. Het Bijbelse ideaal is dat een mens een godvrezend persoon wordt, iemand die met zijn hele hart bereid is om de richting van het leven te kiezen in plaats van de richting van de dood (Heino, 2016). Dit ideaal is niet iets waar mensen van nature naar streven. Elk mens heeft de neiging te kiezen voor de verkeerde weg, te kiezen voor de richting van de dood. God heeft echter het behoud van de mens op het oog en roept hem tot het leven. Hij roept de mens tot het leven. Het veranderen van richting, het kiezen van de richting van het leven gebeurt door de kracht van Gods Woord. Juist daarom moeten jonge mensen geoefend worden dat Woord te horen en te memoriseren en de wet van God te gehoorzamen (Deuteronomium 6:4-9 en Psalm 78:3-4). De mens komt tot zijn bestemming door de belijdenis dat Jezus Heere is en dat Hij de last van de zonde heeft gedragen en verzoening teweeg heeft gebracht. Het gehoorzamen van de geboden van God is dus niet een doel op zichzelf, het heeft uiteindelijk tot doel dat je je vertrouwen en je hoop op God stelt (Psalm 78:7).

C

Casus

Een leerkracht uit groep 4 probeert uit te leggen wat er in het Evangelie bedoeld wordt met 'iemand de andere wang toekeeren'. Ze legt uit dat het soms heel moeilijk is om niet meteen boos te worden of terug te slaan. Want wat gebeurt er dan? Het wordt alleen maar erger!

Later op het speelplein doet zich precies voor wat ze had besproken. Ze grijpt hierop terug, en probeert de kinderen mee te laten voelen dat je ergens toe geneigd bent wat je niet moet doen. Hier is de leerkracht niet bezig een regel aan te leren: 'Je mag niet te-

rugslaan', maar te laten voelen dat er een belangrijke waarde in het spel is. Als er iets belangrijks aan de hand is, iets wat je prikkelt, heb je de neiging om het verkeerde te doen. Je moet jezelf toespreken en jezelf leren inhouden.

Een belangrijk punt bij dit ideaal is dat we rekening moeten houden met de gebrokenheid in deze wereld. Zoals we hiervoor al schreven, kiest de mens niet vanzelf voor de richting van het leven. En ook al zouden we het goede willen, dan is de werkelijkheid zo gebroken dat wij niet in staat zijn personen te veranderen. Als we ons bezighouden met persoonsvorming is de Heilige Geest onmisbaar. In dat spoor moet het appel klinken: Er is een weg in de richting van het leven.

Verwerkingsvraag

- *Op welke manier speelt het hier geschetste persoonsideaal een rol in jouw onderwijspraktijk?*